

ԹԵՐԹ ՄԻ ԹՂԹՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Ա

Գլուխքեան սկզբնաշրուքիւնը:

Յունական առասպելն՝ իմաստութեան աստուածուհւոյն Աթենասայ համար կ'աւանդէ թէ կատարեալ կերպով զինուած ու զարդարուած՝ Սրամադոպ ուղեղէն ծնած ըլլայ: Սակայն հարկ չէ ըսել թէ գիտութեանց և իմաստութեան առիթ գիրը՝ այնպիսի կատարեալ ծնունդ մը չունեցաւ մարդկային ուղեղէն:

Երկար դարեր խօսքը միայն եղած պիտի ըլլայ մարդկային ազգի անհատներուն մէջ միակ միջոց հաղորդակցութեան. իսկ քաղաքականութեան առաջ երթալով՝ մարդ բռնադատուեցաւ զգալ հետաւորաց հետ հաղորդակցութեան պէտքն, և ասպագայ սերնդոց՝ իր անցելոյն վկայութիւն թողլու հարկը: Այլի բերան մտածեց պարզ նշանակներով քանի մը դէպքեր, որոց յիշատակը կ'ուղէր մշտնջենաւորել կամ պատմութիւնը անկորուստ թողլու: Արեւիկա սյուղ նկարագրական պիտի ըլլար, կամ բնութեան աւարկայից անարուեստ պատկեր մը. համառօտ ըսելով, պատկերահան գրութիւն մը, որուն օրինակը գեռ ևս կը նկատենք Ամերիկայի բարբարոս ժողովուրդոց քով:

Ատեն անցնելէն ետքը՝ աւելի հանճարեղ ու քաղաքակիրթ ժողովուրդք՝ այդպիսի միջոցի մ'անկատարութիւնը աղէկ ըմբռնելով, նորանոր ձևեր ճարտարեցին, որոնք պարզ աւարկաններէ քանի մը բան ներկայեցնելով, համառօտ նշանագրութեամբ դէպքեր ու գաղափարներ իմանալի կ'ընէին յետոց:

Ասէկ յառաջ եկած է խորհրդական գրութիւնը կամ սրբագրոյմ կոչուած տառերը, որոյ գիւտը Եգիպտացոց կ'ընծայուի:

Անտարակուսելի է թէ այրուրենից կիրառութենէն առաջ ամեն ազգք նկարագրական գրութիւնը կը գործածէին: Սինէպիք յարեւելս, Մեքսիկացիք յարեւմուտս, Եգիպտացիք ի հարաւ, Սկանտի-

նաւեանք ի հիւսիսակողմանս՝ այս միջոց գործածելոյն ի գրել կամ ի նկարել զգիւտուած:

Ուստի մինչև այն ատեն՝ այս նկարագրութիւնը մեր հիմնական գրութեան հետ ամենեւին հանգիստութիւն չունէր. վասն զի իրենց գործածած ձևերն՝ առարկաներ կը ներկայացնէին, մինչդեռ մեր գործածած գրերը ձայներ կը ներկայացընէին:

Բարակամիտ հանճար մը հասկըցաւ թէ խօսակցութիւնը՝ որչափ ալ զանազանեալ և որչափ ալ գաղափարներով ճոխ կարենայ ըլլալ, միշտ այլ և այլ ձայներով կը ձևանայ, և թէ այս ձայներուն ամեն մէկին համար կարելի է յայտարար գիր մը նշանակել: Ուստի կենդանի ու անկենդան էական գաղափարական պատկերները թողլով, ձայներու յարմարութեան նշանակացը գրադիցաւ: Մէկմը որ ձայներն ներկայացնէ և արտաբերող գրերն որոշուեցան, ալ այնուհետև գրութեան արուեստին յառաջադիմութիւնն արագացաւ եղաւ: Ան ատենէն խօսքը նկարելու հանճարեղ արուեստը գտնուեցաւ:

Վ՛հ եղաւ այն հանճարեղ մարդը որ ամենէն առաջ գտաւ՝ ձայները գրերով արտայայտելու արուեստը: Պատմութիւնը այս նկատմամբ որոշ բան մը մեզի չսորվեցներ:

Չարմանալի դէպք մ'է արդարեւ, որ գրեթէ միշտ մարդկային բարեբարաց անուանքը մոռացութեան մէջ կը կորսուին, ուր աշխարհակալաց՝ ու տիեզերքը արեան գետեր վազցնողներուն պատուոյն յուշարար ու անանկացուցիչ կոթողներ ու յիշատակարաններ կը կանգնուին:

Հին ժողովուրդք սովորած ըլլալով պատուել զաստուածս և զդիւցադոնս՝ ի նախնեաց իրենց հասած արուեստներուն գրանդները, աստուածային սկզբնաւորութիւն տուին անոր ալ՝ որ ուրիշ ամեն արուեստից աւանդապահ և ծաւալող պիտի ըլլար: Անոր համար կը տեսնանք որ գրութեան գիւտն Եգիպտացիք կ'ընծայեն Թոթ աստուծոյ, Սկանտիասիացիք՝ Ոտինոսի, Յոյնք՝ Հերակլեսի կամ Կադմոսի, Հրէայք՝ Մովսէսի կամ Աբրահամու, Հայք՝ Տօրի:

Գիրը գործածողներուն մէջ ամենէն աւելի հնագոյն ազգերը կը սեպուին Սինէա-

ցիք և Եգիպտացիք: Հուսանական կ'երևանայ թէ այս արուեստը 'ի Յունաստան րեւութեամբ ըլլայ եգիպտացի կամ փրեյկիցի գաղթականութիւններէն, որ մեր թուականէն տասնեւ վեց դար առաջ այն կողմերն եկան իրենց բնական թիւը հաստատելու: Անկէ այբուբենի կիրառութիւնը տարածուեցաւ ուրիշ ժողովրդաց մէջ:

Այլ և այլ ազգաց այբուբեններն և անոնց սկզբնաւորութիւնը, ձեւը և մէջնորդին զբանուած յարաբերութիւններն քննող խմատունք կը համաձայնին 'ի կարծիս՝ թէ փրեյկիցի, եբրայական ու սամարացի այբուբենը յառաջագոյն նոյն էին, կամ շատ քիչ իրարմէ կը տարբերէին: Ե. թէ ասոնց մէջ առաջ եկած ըլլայ ասորականը, յունականը՝ յատուրոյն, լատինն՝ 'ի յունէն, փրեյկիցի կամ սաքսոնն՝ 'ի լատինէ, գոթացին՝ 'ի յունէ և 'ի լատինէ, ռուս, սլաւոն և Ղ. փոքի այբուբենը՝ 'ի յունէ, և այլն:

Եւրոպական ամեն ազգաց այբուբենք՝ մէջնորդին եղած նմանութեամբք մի և նոյն սկզբնաւորութենէ մը յառաջագոյնութիւն կ'ենթադրեն:

## Բ

### Յրոշման համար հնոց գրութեան հիշքերն:

Պիրը գտնուելէն ետքը բնականաբար պէտք էր զբաղիլ զանկաւ ընդունող ու պահպանող նիւթ մը գտնելու համար: Ե այս վախճանին յատուկ նիւթեր փնտռուեցան: Բնութեան երեք թագաւորութիւններն ալ՝ այս վախճանին հասնելու համար տունին իրենց հարկը, և գրեթէ անոնցմէ ամեն նիւթ՝ գէթ քիչ ատենուան համար գործածուեցաւ:

Ինչուան առ մեզ հասած ամենէն աւելի հնագոյն յիշատակարանք՝ քարի կամ փայտի վրայ փորագրուած են: Հասնաբանայ պատուիրանք՝ զոր 'ի լեռնէն Սինայի երբեք Մովսէս առ ժողովուրդն հրեական, քարի վրայ փորագրուած էին. և այս ազգ գրութեան ամեն տանն և ամեն երկրի մէջ գրեթէ հասարակ եղած է: Ինչուան հիմաւ, մեր կանգնած յիշատակարաններուն և մահարձանաց վրայ այս գրութեան եղանակը կը գործածենք:

Քաղաքացիք շատ զարեւ քարերու վրայ փորագրելին իրենց աստեղաբաշխական դիտողութիւնները, և Եւրոպայի այլ և այլ քանդարանաց մէջ կը տեսնուին այս սեպակիր տառերով լեցուն քարեր:

Քարի հետ կամ անկէ ետքը՝ փայտն ալ սկսաւ գործածական ըլլալ: Եւրոպական թանգարանին մէջ փայտի վրայ փորագրուած արձանագրութիւն մը կայ, Միկենրին Եգիպտացոց թագաւորին դագաղէն կտոր մը, որ Մեմփիսի բուրգերուն մէկուն մէջ գտնուած է, և հինգ հազար տարուանէ աւելի հնութիւն ունի: Պղտնի օրէնքներն ալ փայտէ տախտակներու վրայ գրուած էին, և որոց մնացորդք՝ քրիստոնէութեան առաջին դարուն կիսուն դեռ ևս կ'երևային 'ի Պրիւստանիոն Սթենացոց: Անտարակուսելի կ'երևայ թէ Գրականի ահաւոր օրէնքներն ալ նոյն նիւթի վրայ քանդակուած էին. գէթ զայն ակնարկելու տան Պլուտարքոսի յիշատակած ծագումը քերթողը մը խօսքերն. « Վկայութիւն կը բերեմ, կ'ըսէ, Սողոմոն ու Գրականի օրէնքներն որոնցմով այսօրուան ժողովուրդը իր կարծանքը կ'եռացնէ »:

Ի Հռովմ՝ պղնձի տախտակաց և սինեւրու գործածութենէն առաջ կաղնի փայտերու վրայ կը փորագրուէին օրէնք և հռովմէական փորոնքն մէջ կը գրուէին:

Քառանկապական Տարեգիրք՝ որ տաւուրն ամեն օրուան դիպումածոց յիշատակարաններն էին, կիրով սպիտակացած փայտէ տախտակներու վրայ կը գրուէին, և սպիտակ (album) կը կոչուէին: Այս տարեգիրք դադրեցան Հռովմայ 633 թուականին (120 տարի յառաջ քան զՔրիստոս). բայց սպիտակ տախտակաց կիրառութիւնը դեռ երկար առեւն ետքն ալ շարունակեց որովհետեւ թէ ողոսեան օրինագրին մէջ կը յիշատակուին կրով ձերմըկցուցած տախտակներու վրայ հրատարակեալ օրէնքներ:

Հնոց մէջ յաճախ հարկաւոր արձանագիրք միտաղներու վրայ կը գրուումէին: Ի Հռովմ՝ երկրտասան տախտակաց կոչուած հռչակաւոր օրէնքներն՝ նոյնաթիւ պղնձէ տախտակաց վրայ գրուած ըլլալուն՝ այս անունը կը կրէին: Պղնձէ տախտակք թէ հասարակաց և թէ առանին կենաց կարեւոր գործերուն համար կը ծառայէին: Թանգարանաց մէջ ինչուան հիմաւ կը տեսնուին այս կերպով փորագրուած դրամներ, և որոնք այնչափ ցարիքի ետքն ալ դեռ ևս անապական մնացած են. նոյն նիւթէ կը գտնուին նաեւ վիսյագիրք զորս Հռովմայեցիք զինուորութեան ընթացքն լինցնողներուն ձեռքը կու տային, ժողովրդեան բաւազարդին կենաց դաշնագիրք, և այլն:

Հինք ալ անգի նման գիտէին կապարք թիթեղի պէս բարակցընել, և անոր վրայ երկաթէ ծայրով փորագրել: Պիեհիոս կ'ըսէ թէ այս նիւթը կը գործածէին այն:

պիտի կարեւոր գործոց յիշատակտրանն-  
րու համար՝ զորոնք կ'ուզէին անկորուստ  
պահել: Յովրայ գրող մէջ ալ կը կարդանք,  
թէ՝ «ինչու չեմ կրնար իմ խօսքերս երկա-  
թէ ծայրով կապարեայ թիթեղաց վրայ  
քանդակել»:

Ուզելով համառօտել, կրնանք ըսել թէ  
մարդիկ իրենց գաղափարներն հաստա-  
տուն՝ ընելու համար այն ամեն նիւթերը  
գործածեցին որոնք շիտակ ու ողորկ կը-  
նային ըլլայ: Ինչուան կղմխտիրներու և ա-  
ղիւսէ անօթներու վրայ ալ:

Խեցիներու կտորուանքն ալ նոյն վախ-  
ճանին գործածելը՝ շատ հասարակ էր  
Յունաց և Եգիպտացոց մէջ. և Եւրոպայի  
թանգարանաց մէջ բազմաթիւ են անոնք:  
Վրանին գրուած են առ ու ծախի դանա-  
գիրք, ընտանեկան նամակներ և ինչուան  
խոհանոցի հայիւներ:

Հուանական կ'երևայ թէ ասոնց կիրա-  
ռութիւնը աւելի յաճախեալ էր աղքատաց  
մէջ, որոնք չէին կարող ուրիշ մեծագին  
նիւթոց համար գրած ծախել:

Պլինիոս կ'աւանդէ թէ գրելու համար  
գործածուած նիւթոց մէջ առաջին եղած  
ըլլան տերեք ծառոց. և ինչուան մեր օ-  
րերն՝ Հնդկաց և Ովկիանիոյ ժողովուրդք  
դեռ ևս տերեքներու վրայ կը գրեն: Մալ-  
տիւեան կղզեաց բնակիչք իրենց նշանա-  
գիրքը մաքարեառու կոչուած ծառի մը տե-  
րեքներուն վրայ կը գծեն, որ մեզր մ'եր-  
կայնութիւն և երեսուն հարիւրորդամեզր  
լայնութիւն ունի: Սէլլանցիք՝ դալիթոց ծա-  
ռին տերեքներուն վրայ, Մալապարի ծով-  
ափունքը բնակող ժողովուրդք ալ ար-  
մաի տերեքներուն: Երբ Ապանիացիք Նոր  
աշխարհը ցամաք ելան, Մեքսիկացիք իրենց  
սրբագիր տառերը ակաւի տերեքներուն  
վրայ կը գրէին: Սիրակուսացիք ալ ձի-  
թենւոյ տերեքներով կու տային քուէնին, որ  
նոյն էր աթենացոց խեցեկուտին հետ, ո-  
րոնք իրենց քուէն խեցեղաց կեղեկներուն  
վրայ կը նշանակէին: Եթանթ է ամենուն  
Վրիստրդեանի գէպըր, որ խեցոյ պատանի  
վրայ գեղացիին կողմանէ և բերնէն իրեն  
դէմ վճիռ մը գրեց, որ զինքն ալ չէր  
ճանչնար, և միայն յոգնած ու ծանձրացած  
էր անոր արդար անունը լսելէն:

Իսկ Հռովմայեցիք երկար ատեն փղա-  
կրէ տախտակներ գործածեցին, որոնց  
վրայ սև թանաքով կը գրէին, և կամ թե-  
թև կերպով մը մոմապատ ընելով՝ մետա-  
ղի ծայրով վրան կը փորագրէին: Այս ոճը  
կը բանցնէին այնպիսի գրութեանց հա-  
մար՝ որ երկար տևողութեան մը սահ-  
մանուած չէին. օրինակ իմն, իրենց համար

մասնաւոր տեղեկագիր մը, գրուածոց ա-  
ռաջին օրինակներ, ամեն օրուան հաշիւ-  
ներ: Այս տախտակաց կիրառութիւնը շատ  
ժամանակ տևեց. վասն զի կը գտնուին ին-  
չուան միջին դար, և թղթին բաւական հա-  
տարակ ըլլալէն ետքն ալ:

Եգիպտական մուսիայքը ամիոփող ար-  
կեղաց մէջ գրերով լիցուն լաթեր կը գըտ-  
նուին. և կ'երևայ թէ այս նիւթը կրօնա-  
կան յիշատակարաններու յատուկ էր: Սի-  
րիլեան պատգամներն ալ լաթի ծրարնե-  
րու վրայ գրուած էին:

Շատ ծառերու ալ ներքին կեղեկներն կը  
գործածէին. և սուրբն Հերոնիմոս կ'ըսէ  
թէ լատինական liber գիրք բառին նշանա-  
կութիւնը ասէլ կ'ըլլայ. և թէ կարգէ դուրս  
հին ժամանակաց վերաբերող կիրառու-  
թիւն մ'է:

Գ

Պ ա պ ի ռ :

Աւելորդ է ըսել թէ քարի, պղնձոյ, կա-  
պարի ու նաև փայտի վրայ գրելը գիրին  
բան չէր. ինչպէս նաև ձեռքէ ձեռք ա-  
ւանդելը, աշխարհէ աշխարհ տանիլը, ո-  
րով մարդկանց համար հաղորդակցութեան  
շատ անկատար միջոց մը կը սեպուէր:  
Անոր համար բնական էր որ ետեւէ ըլլային  
աւելի գիրին ու յարմար նիւթ մը փնտռե-  
լու. և տերեղոց ու ծառոց կեղեկներու վրայ  
գրելու սովորութիւնը զգալի կերպով պի-  
տի առաջնորդէր եգիպտական թղթոյն  
կամ պապիրին շինութեանը:

Լուկանոս կ'աւանդէ թէ Մեմփիս քաղա-  
քին կը վերաբերի պապիրի շինութեան ա-  
ռաջին պարծանքը. և որուն վրայ իրաւամբ  
կը հպարտանար:

Եւ արդարև կարգէ դուրս յառաջագի-  
մութիւն մ'էր. վասն զի ինչուան նոյն ա-  
տեն գործածուած որ և իյէ նիւթ այս հաս-  
տատուն, ճկուն և թեթև թղթոյն օգուտ-  
ներն չունէր, և որ միւս կողմանէ ալ բնու-  
թեան տուրք մ'էր, ոչ մշակութիւն և ոչ  
ալ խնամք պահանջելով, իր այս ումեն պա-  
տուական յատկութեանցն համար կիրա-  
ռութիւնն ալ սովորական եղաւ գրեթէ բո-  
լոր հին ժողովրդոց մէջ, և քաղաքակրթու-  
թիւնն ալ անկէ մեծ շարժումն և օգուտ  
ընդունեցաւ: Այսն զի անով կարելի եղաւ  
բազմացնել որ և իյէ կերպարանքի տակ  
եղող իմաստութեան և բանաստեղծու-  
թեան պատմութիւնը կազմող յիշատակա-  
րանաց բացատրութիւնը:

Միծ ու գեղեցիկ տունկ մ'է պապիրը:

և կ'աճի Եգիպտոսի, Եթովպիոյ և Սոր-  
ւոց ծանծաղ ու հանգարտ ջրերուն մէջ,  
իւր ծուռ և թւի հաստութիւն ունեցող  
արմատը դէպ 'ի աջ և ձախ սյւլ և սյւլ պղզ-  
տի արմատներ կը տարածէ, որոնք բոյսը  
կ'ապահովին հողմոց և ջրերու ընդմիջեան  
գէմ: Այս արմատէն երեքանկիւնի մը կը  
բարձրանայ, երեք կամ չորս մեղր, և  
լայն հովանոցով մը կը վերջանայ, ուստի  
իբրև շարժուն ցցունք մը՝ գեղեցիկ կանա-  
չութիւն ունեցող բազմաթիւ ճուղեր կ'ար-  
ձակէ:

Հին տառնէն 'ի վեր այս պատուական  
բոյսը կը ծածկէր ամեն տարի Նեղոսի ջրու-  
յն ողորդող երկիրներուն մէջ մասը:  
« Պապիրիս այնպիսի բազմութեան կ'աճի  
Նեղոսի ափանցը քով, կըսէ Կասիոգորոս,  
որ կարծես թէ ընդարձակ անտառ մ'է »:  
Անոր ամեն մէկ մասը կենաց պիտոյից  
համար օգտակար կերպով կը գործածուէր:  
Անկէ չուան կը հանէին, և հիւսելով գգեստ  
և նաւերու առագաստ կը շինէին. սը-  
մատն ալ՝ թէ անիւ և թէ եփելով սննդ-  
արար կը սեպուէր ուտելու համար. և  
կ'երևնայ թէ գործածութիւնը շատ հա-  
սարակ էր Եգիպտացւոց մէջ, որովհետև  
Եսթիէս պապիրակի կը կոչէ գանոնք,  
Բայց ամեն բանէ աւելի այս երեքանկիւնի  
ցօշնոյն կեղեիկ տակ ամբողջութեամբ մաշկը՝  
գիրածալ, թեթև ու գրեթէ սպիտակ  
թուղթ շինելու կը գործածուէր. որուն  
վրայ Եգիպտացիք՝ այս վախճանաւ կը-  
տրուած ու թանկոր մէջ թաթխուած կնիւ-  
նով՝ գրեթէ մեր այսօրուան հասարակ  
թղթոյ վրայ գրուածին նման բարակ և ըն-  
տիր գրչութիւն ընելու արուեստը գիտէին:

Չենք կրնար որոշակի գրուցել թէ երբ  
սկսած պապիրի գործածութիւնը առ Եգիպ-  
տացիս. սակայն անոր վրայ գրուած գաշ-  
տիկները հասած են մինչև առ մեզ, և  
Մովսէսի տառնուան կը վերաբերի, կամ  
Քրիստոսի թուականէն 1700 տարի առաջ:  
Այս Փարուսեանց ժամանակից գրչա-  
գիրք՝ գրեթէ իրենց նախնական վիճակին  
մէջ կը գտնուին, առանց կորսնցնելու ի-  
րենց հաստատուն գիմագիտութիւնն և գե-  
ղեցկութիւնը:

Ահաւասիկ ինչ կերպով կը պատրաս-  
տէին այս տեսակ թուղթը: Պապիրի տուն-  
կը ժամանակին փրցընէին ետքը, արմատ-  
ներն ու ցօղունքի մայրը կը կտրէին, պա-  
հելով մէկէն երկու ոտք երկայնութիւն ու-  
նեցող բունը, ընդհանրապէս ջրոյն մէջ  
մնացող մասը, կամ այն ընկզմամբ սպի-  
տակ մնացած կտորը: Այս բունէն կը վեր-  
ցընէին առջի կեղեր, և անոր տակն եղող

ամեն մաշկերն՝ որոց թիւը տառնէն տասն  
ու երկուքի կը հասնէր: Այս մաշկերն այն-  
չափ աւելի բարակ և սպիտակ կ'ըլլային՝  
որչափ աւելի մօտ ըլլային բունին սրտին,  
և որչափ աւելի շատ մնացած ջրոյն մէջ.  
ու այն թարմ վիճակին մէջ կը շտկէին, կը  
փռէին և զարնելով՝ ծանրութեան տակ  
կը գնէին. և ետքը թերթերը ձևացնելու  
համար տերեւները իրարու կը կպցնէին:  
Ինչուան առ մեզ հասած են այլ և այլ մե-  
ծութիւն ունեցող թերթեր, բազմիջեան  
գրքեր, և մինչև քսան մեզր երկայնութիւն  
ունեցող ծրարներ:

Բայց որովհետև այս բուսական նիւթը  
իր բնուրոշեան տակուր էր և ամեն տերե-  
ւներն կրկին կ'ընէին, ուստի խնամելով ման-  
րաթելքը իրարու հետ կը խառնէին, և  
մէկմէկու վրայ ուղղանկիւնի կպցնելով՝  
մետաքսեայ բանուածքի կերպարան կու  
տային անոր:

Առաջ ծանրոցի տակ դնելով վրայի  
բրտութիւնները կը հարթէին. և ետքը  
տերեւները կը մաքրէին սնկաքարով կամ  
սկաւտ քարով ու փղտկրով. և այս կեր-  
պով պատրաստուած պապիրը թացութե-  
նէ և որդերէ պահպանելու համար՝ դեռ  
չգործածած մայր վայտի իւղով կը թա-  
թախէին:

Գրելով ծածկուած պապիրի հին ծրար-  
ներն՝ Եգիպտացիք կօշիկ շինելու կը գործ-  
ածէին, այլ և այլ տերեւներ իրարու հետ  
կարկրով, և այնպէս հողաթափից ներբան-  
քը ձևացնելով: Այս հին ոտքի աման-  
ներն՝ այսօրուան օրս մէկմէկ գեղեցիկ յի-  
շատակարարնք են հնախօսութեան և բա-  
նախրութեան:

Չիքիտցուի թէ պապիրի գործածութիւ-  
նը երբ սկսած ըլլայ 'ի Յունաստան և յիւ-  
տալիա. բայց հաւանական կ'երևայ թէ  
պապիրը շինող Եգիպտացիք արդէն շատ  
հեռուոր տեղուանք տարել էին իրենց ա-  
րուեստին կիրառութիւնը. այն ըստին՝  
պիպրոս անունը կու տային Յոյքը, որ գիրք  
ալ կը նշանակէ, և ժամանակ անցնելով՝ 'ի  
նոյն անուն կոչուեցաւ և սուրբ գրոց հա-  
ւարուէր:

Երբ այս զարմանալի գիւտը տարածուե-  
ցաւ 'ի Յունաստան և յիտալիա, ընակա-  
նաբար համընթացութեան և անոր կատա-  
րելութեանն աշխատելու հոգի մ'արթըն-  
ցաւ: Փիլզպպիոս կոչուած աթենայի մը՝  
պապիրի տերեւներուն աւելի դիմացկու-  
նութիւն և մաքրութիւն տալու գիւտ մը  
գտած ըլլալով՝ Հայրինակիցքն երախտա-  
գէտ մաքրով արձան կանգնեցին իրենն՝  
Բայց պապիրին տեսակն ու յատկութիւնը՝

տեղւոյն Համեմատ կը փոփոխուէր. և մասնաւոր հռչակ մը ստացած էր Ալեքսանդրիա՝ իր այս պատուական վաճառքը շատ հեռաւոր աշխարհներ զրկելով. Այնչափ կարեւոր սեպուած էր անդ պապիկոյ պատրաստութիւնն՝ որ երբ Մարկոս Փիրմոս զօրագլուխը Ալեքսանդրիոյ տիրէր, ուղեւով ինքզինքը Եգիպտոսի թագաւոր Հրատարակել այնչափ պապիկոնայ թուղթ ժողովեց այս քաղաքին մէջ՝ որ բաւական էր ոչ միայն իրեն հետ միաբանող զօրաց ոռնիկը վճարելու, այլ նաև այն արշաւանքին ամեն կարեւոր ծախքը հոգալու:

Այն ատենէն կային թէ Հասարակ և թէ փառաւոր թուղթ: Ամենէն աւելի աղաւաղեցին պապիկը՝ ատիկ բերան սրբազան կամ նուիրական կոչուեցաւ, որովհետեւ կրօնական բաներու և թագաւորաց կիրառութեանը միայն կը սեպակնանուէր. բայց ատեն անցնելէն ետքը, շողմարարք՝ առջատական կամ՝ աքքունի սկսան կոչել այն պապիկը, Երկրորդ տեսակը յիշական կը կոչուէր, Ազգաստոսի կնիքը Լիւիայ աւուճովը. և սկսան երրորդ տեսակին տալ նուիրական անունը: Այնի Հասարակ տեսակ թուղթ մը՝ աշխրան և կը կոչուէր, որովհետեւ նուազ պատուականութիւն և յարգ ունեցող պապիկը կը շինուէր, որ շատ առատարար կ'աճէր ի Սայիս, Տելզայի մէջ. իսկ յետին տեսակը՝ վաճառականական կը կոչուէր, որովհետեւ վրաս գիր չէին գրեր, այլ վաճառքը մէջը ծրարելու կը գործածէին:

Կլաւդիոս կայսեր իշխանութեան ժամանակ պապիկը կատարելագործեցաւ, աւելի լայնութիւն և դիմացկունութիւն տալով անոր: Այս նոր տեսակ պապիկը՝ որ ուրիշներէն զանազանուելու համար կ'առդեան թուր կոչուեցաւ, ազգաստեանէն նախամեծար եղաւ, որ շատ աւելի բարակ և քիչ տեւականութիւն ունէր:

Ընտիր տեսակ և յատկութիւն ունեցող թղթերը՝ թէպէտև Եգիպտոս շինուած պապիկով էին, բայց Հռովմայեցի թղթագործներէն պատրաստուած և աշխատուած. որոնք զայն լուանալէն ետքը կը ծեծէին, և մասնաւոր ստորնձով իրարու հետ կը միացնէին, որ Հագի միջուկով կը շինուէր ու եռազանջ ջրով լուծուած էր:

Քրիստոսէ 450 տարի յառաջ Հերոն Սիրակուսայի բռնաւորը ուզեց եգիպտական մենտվաճառէն խալըսել իր երկիրը, ու շատ ոսկով պապիկի ճիւղեր ձեռք բերելով՝ Սիւրիլիոյ ճախիղներու մէջ տնկել տուաւ. բայց այս ճիւղերը չկրցան աճիլ, և տուած արդիւնքին շատ աննշան եղաւ:

Սրանկով պապիկի վաճառականութիւնը միայն Եգիպտոսի յատուկ եղաւ. և այս պատճառաւ՝ ինչպէս որ և իյէ վաճառք որ երկրի մը բարեբերութեան արգասիք են, պապիկը երբեմն կարգէ դուրս կը պակսէր. և ոչ լոկ օգոյ բարեխառնութենէն հարկ էր վախճալ, այլ նաև շատ անգամ Միջերկրական ծովը յուզող մարիկէ՝ Յունաստանի և Իտալիոյ համար սահմանուած պաշարաբարձ նաւերը կ'ընկղզւէին. և արդէն ալ իտալիացի վաճառք մ'ըլլալուն, ժամանակ եղաւ յորում պապիկի գինը կարգէ դուրս բարձրացաւ. Քրիստոսի թուականէն առաջ վերջի դարերու մէջ պապիկի թերթ մը չորս ինչ ֆրանքի արժէք ունէր:

Տարուան մը հունձքին պակասութիւնը բաւական էր բոլոր Եւրոպայի մէջ թղթոյ նուազութիւնը զգալի ընելու համար. և յաճախ պատահած է այս գէպքը, Պլինիոս կ'ուանդէ թէ Տիրերի կայսերութեան ժամանակ այնպիսի նուազութիւն եղած է պապիկի, որ ինչուան Հռովմայ մէջ խուժութեան պատճառ եղած. և թղթավաճառաց կրպակներուն քով այնպիսի բազմութիւն մը գրողներ է յաճախողաց, որ տէրութիւնը բռնապատուներէ հաշի կարօտութեան և սովոյ ժամանակ գործածած միջոցներն ի գործ դնել: Մասնաւոր պաշտօնեայք գրուել են՝ որ ամենուն կարօտութեանը համար բաշխեն թուղթը՝ ինչ որ վաճառականաց շտամարաններուն մէջ վերցներ են գտնել:

Այսպէս էր, մեզմէ գրեթէ Հաղարութը Հարիրի տարի առաջ, քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ այս նիւթոյն կարեւոր և օգտակար ծառայութիւնը:

Դ

Մ ա գ ա ղ ա ր :

Թէպէտև առ հինա գրութեան համար գործածուած նիւթոց մէջ գլխաւորն էր եգիպտական պապիկը, սակայն ուրիշ այլ և այլ նիւթեր ալ կը գործածուէին, ինչպէս փայտեայ ու փղոսկրեայ բարակ տախտակներ, կաշի, և այլն: Այս վերջնոյս կիրառութիւնը շատ հին ժամանակաց կը վերաբերի. որովհետև Հերոդոտէն Դիոդոր սիկիլիոցի կը յիշատակեն թէ ոչխարի, գառան և հորթու կաշին կը գործածուէին ի գրութիւն:

Պրիքսէլ քաղաքին մատենադարանին մէջ Հնագիտական ձեռագիր. մը կը պահուի, որ ինն դար հնագոյն կը կարծուի քան ղրդականութիւն Քրիստոսի. և գրուած է

յիսունևեօթն մորթերու վրայ, որոնք իրարու հետ կարուած են և երեսունևվեց մեդր երկայն ծրար մը կը ձևացնեն։ Սա կայն մորթը պատրաստելու արուեստը չատ անկատար կ'երեւալ մինչև Քրիստոսէ երկու դար յառաջ։

Նոյն միջոցին՝ պապիքի սրկասութիւնը բռնադատելով Նցիպատոսի թագաւորը որ այդ վաճառքին երկրէն դուրս հանուիլը արգելու, Պերգամոնի Ստատիոս Բ թագաւորը՝ մորթը յղկելու և պատրաստելու արուեստը քաջալերեց, և որ մեծապէս կատարելագործուեցաւ իր իշխանութեանը ժամանակ։ Պերգամոնի անունէն նիթն ալ իր անուանկոչութիւնն առաւ չատ ազգաց քով (pergamena), որ մեր լեզուով մագաղաթ ըսուեցաւ։ — Մագաղաթի շինութեան համար այն ատենուան 'ի կիրառութեան եղող կերպերը գրեթէ նոյն են մեր ժամանակ գործածուածներուն հետ։

Այժու և խոյի մորթերը առաւելապէս կը գործածուէին մագաղաթի պատրաստութեան համար. իսկ հորթու, գառան և ուլից մորթերն մաքուր կամ կոյս կոչուած մագաղաթի համար։ Մագաղաթը պատրաստելու ճարտարութեան արուեստը յայնմ է՝ որ մորթը գրեթէ թափանցիկ ըլլալու չափ բարկացու, և 'ի նմին ծառանալի այնչափ դիմացկուն ըլլալ՝ որ փառնայ վախճանին ծառայել։ Երբ մորթին վրայէն մագը, միսն ու ճարպը մէկդի կ'առնուն, պաղլեղի ու ծովային աղի լուծման մէջ կ'ընկրդեն։ և որչափ կարելի է չլուտով կը չորցընեն տարածելով ոստայնանկաց տախտակէ գործիներու վրայ, ու սեպերով այնպէս հաստատելով որ ոչ ծալք և ոչ խորշոմ մնայ վրանին։ Երբ մորթը աղէկ մը կը չորնայ, գործաւորը սուր դանակ ձեռքը՝ ներքին կողմին վրայ եղող ամեն մանրը կը մարբէ, հորը նոյն դանակով կըռնակի կողմն ալ կը քալցընէ, և ամեն աղտեղութիւնները վերցընելով՝ արտաքին երեսին վրայ ծողվուած ջուրը ամեն գգուով թնալ մագըցընել կու տայ։ Բնոյր սնկով մաքրելու գործողութիւնը կը սկսի, և այս վախճանաւ մորթին ներքին երեսին վրայ՝ աղէկ փոշիացած կիր կը ցանէ, և այս գործոյ յաւաստի լայն սնկաքարով վրայէն կ'անցնի։ Կիրը չլուտով մը մորթին վրայ եղած ջուրը կը ծծէ։ Այս գործողութենէն ետքը՝ կը թողու մորթը ապակաբուով օծուած տախտակի մը վրայ, ու վեցընելէն ետքը կը յանձնէ մաքրող արուեստաւորին, որ մինչև հիմա ըսած գործողութիւնն ինչ նորէն կը կրկնէ. որով աւելի կը բարկընայ մորթը, ու հաւասարելով՝ կարելի ե-

ղած մաքրութիւնը կը ստանայ։ Անկէ ետքը մագաղաթը կ'առնուն կը ծալեն, կը կտրտեն ու կը հանեն 'ի վաճառիսկ վեռնէ կոչուածն աւելի բարակ մորթով շինուած մագաղաթի աղին տեսակն է։

Փառաւոր մագաղաթներու և վէլէնի համար մասնաւոր պատրաստութիւն մը կը գործածուէր, խժային ջրով ու սպիտակադեղով կաղմուած, որով աւելի միակերպութիւն և ճերմկութիւն կ'առնուէր։

Այս նոր տեսակ թուղթը, որուն պատրաստութիւնը աւելի դիւրին և աւելի դիմացկուն էր, և պապիքի պէս հողոյ արգասաւորութեան փոփոխութեանց ենթակայ չէր, մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ եգիպտական բերքին յարգին նուաղելուն վրայ։ Սալայն անով հանդերձ դեռ երկար ատեն տեւեց պապիքի գործածութիւնը. որովհետև Գաղղիոյ թագաւորաց վկայագիրներուն մէջ կը տեսնանք անոր կիրառութիւնը մինչև յօթներորդ դար։ Իսկ իններորդ դարուն Այաբաց յՆցիպատոս ըրած արշաւանքին պատճառաւ պապիքի գործածութիւնն բոլորովին վերացուեցաւ արևելքէն ու յարևմտից. վասն զի նոյն ատեններն իրենց մոտց վրայ տիրող սկըզբանց համեմատ թշնամի ըլլալով գրութեան և գրոց, կամոց կամոց անհետ ըրին պապիքի մշակութիւնը որ այնչափ արգասաւոր եղեր էր երկրին վաճառականութեանը։

Կենդանեաց աղիքն ալ երբեմն գործածուած են գրութեան համար։ Զոնարաս իր Տարեգրութեանց մէջ կ'աւանդէ թէ Կոստանդնուպոլսոյ արքունի մատենադարանին մէջ Հովերտոսի գրուածներն կը պահուէին ոսկեգիր գրոյմուտ հարիւր քսան ոտք երկայնութիւն ունեցող օձի աղեաց վրայ։

Մագաղաթը ճերմակ կ'ըլլար, գեղին և ծիրանեղոյն։ Այս վերջի գոյնը մասնաւոր կերպով սեպականուած էր սուրբ գրոց և կամ կայսերաց կիրառութեանը համար։

Շուտաւ թագաւորական մատենադարանին մէջ կը պահուէ Ռաբիտաս եպիսկոպոսին ձեռքով գրած աւետարանաց թարգմանութիւն մը 'ի հին լեզու Գոթաց, Քրիստոսի շարրող գրաւէն 'ի վեր։ Այս ընտիր գրչագիրը ազնիւ մագաղաթի վրայ է, ոսկիէ և արծաթէ տառերով։

Եօթներորդ դարուն մէջ պապիքի տեղ բոլորովին բռնեց մագաղաթը. և միջին դարերու մէջ շարունակելով, դեռ ինչուան հիմա ալ կը գործածուի այնպիսի գրուածոց համար՝ զորս կը փափաքինք երկարատեւ ընել։

Ե.

# Գրեւոր համար սովորական գործիւներ:

Համառօտիւ մը յիշատակելն էստը թէ հինք ինչ և որպիսի նիւթերու վրայ կը գրէին, արժան է որ բանի մը խօսք ալ գրուցնէր այն գործիւնրուն վրայ՝ զոր գրեւ լու համար կը գործածէին:

Եզրկատացիք, Յոյնք և Հռովմայեցիք գրեւ լու համար առջի բերան վրձին կը գործածէին, և ինչուան մեր օրերը Սինէպցիք գեւ ևս նոյն կերպով կը գծեն իրենց բազմաթիւ նշանադիրքը: Ետքը սովորական եղաւ վրձինի տեղ պզտի եղէգ մը գործածել՝ մեր գրիչներուն պէս կտրուած, և որուն կիրառութիւնը գեւ ևս կը տեւէ արեւելեան քանի որ աղգաց մէջ, Թանաքի մէջ Թաթիւնուած այս պզտի եղէգնիկով Եզրկատացիք պապիւրի վրայ այնպիսի բարակ նշանադիրքներ կը գծէին, որչափ մենք հիմա կրնանք ամենէն աւելի ընտիր գրիչներով:

Կապարեայ Թիքեղներուն կամ մոմապատ տակտակներու վրայ ալ գրեւոր համար՝ երկաթէ բարակ և սուր սլքը մը կամ ոսկր կը գործածէին: Այս գործիւրին մէկ ծայրը սուր էր, իսկ միւսը տափակ և մապագ գործառնէ ձեռովը, մոմը աւելու և իրարու հաւասարեցնելու համար: Երկաթէ սլքներն՝ որոնք երբեմն կրնային փնտաակար գէնք ալ ըլլալ, ինչպէս կը հաւատարմացընէ Կենսարու մաշը, մասնաւոր օրէնքով Հռովմէն արտաբտուած էին:

Թռչնոց փետուրներն, ինչպէս նաև մետաղայն գրիչք, որ Թերես ոմանց բոլորովին նոր գիւտեր կրնան սեպուիլ, ծանօթ էին Հնոց: Մոնֆրեոն կը յիշատակէ թէ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքունիք արծաթէ գրչով կը գրէին: Այսպէս ալ առ հինս ՚ի կիրառութեան էին կարկին, կաղամար, զմելին, աւաղաման և զբազրի ուրիշ հարկաւոր քաներն. և կը հաւատարմացնեն ՚ի Հերկուլան գտնուած նկարներն:

Ինչպէս հիմա, ասանկ ալ հինք, քանտնով ու կարկինով՝ ուղղահայեաց գծեր կը քաշէին, լուսանցքն որդեկու համար. և հորիզոնական գծեր՝ գրուածքին ուղղութիւնը կանոնաւորելու: Այս գծերը երկաթին սուր ծայրով կը քաշէին. և միայն երեքտասաներորդ դարէն ետքն սկսած է մատիտի գործածութիւնը:

Ինչպէս մեր ժամանակ՝ ասանկ ալ Հնոց քով Թանաքներու մէջ ամենէն աւելի գործածուածն էր սևագոյնը՝ ձանձախարիթով,

իւէժով ու ջրով շինուած. Պիտիոս կ'ըսէ թէ մէջը քիչ մ'ալ բոցախ որ խառնուէր՝ բոլորովին անջնջի կ'ըլլար: Այս Թանաքը՝ որ Հին ձեռագրաց վրայ մտքուր ու սև գոյն մը պահեց՝ ինչուան երկոտասաներորդ դար զիմացաւ. անիկ ետքը սկսաւ հիմակուան Թանաքին կիրառութիւնը, որ բաղադրութիւն է երկաթի, զխտորի, խէժի և ջրոյ:

Այս Թանաքէն զատ ծանօթ էր Հնոց և սիպէի (սիարէքքեյ պոլոյլ) Թանաքն, և Հնդկային կոչուած Թանաք մ'ալ, որ Թերես տարբերութիւն չունէր սինէական ըստածին: Գործածած են նաև կարմիր, կանաչ ու կապոյտ Թանաքներ: Գրոց գլուխներն ու սկզբնատառք շատ անգամ կարմիր և կամ կիւնապարիս գոյնով կը գրէին. և այս սովորութիւնը Հռովմայեցիներէն սնցաւ առ Բիզանդացիս և տեւց մինչև ՚ի միջին դարս:

Միտանիէ կամ որդան կարմիրէ հանուած գոյնիւր՝ առանձին կերպով սակմանուած էին կայսերաց և անոնց անուանով եղած գրութեանց. ուստի թէ շինութիւնը և թէ գործածութիւնն խստիւ արգելուած էր մասնաւորաց, և զանցաւորաց վրայ մեծամեծ պատիժներ դրուած:

Ծանօթ էին դարձաւ Հնոց ոսկիէ և արծաթէ Թանաքը, և զոր մասնաւորաբար գործածած են բիւզանդեան կայսերութեան ժամանակ. և ոսկի Թանաք գործածող զգալիք մասնաւոր ընկերութիւն մ'ալ կը կազմէին՝ Ոսկեցիք անուամբ: Փարսիոյ արքունական մատենադարանին մէջ այլ և այլ տետարաններ կան՝ ոսկեգրով զրոյմուած, ինչպէս նաև նոյն քաղաքին արքեպիսկոպոս սրբոյն Գերմանոսի սաղմոսաբանը արծաթագիր:

Հին գրագիրք՝ մեզի նման սեղանատախտակի վրայ չէին գրեր. Հերկուլանոնի և Պոմպէյի նկարներուն վրայ կը նկատենք որ կամ ծնկուրներուն և կամ ձախ ձեռքի վրայ կը գրեն. ինչպէս գեւ ևս կը տեւէ այս սովորութիւնն արեւելեան քանի մը աղգաց մէջ:

Կը շարունակուի: